

TERMÉSZET, KULTÚRA: A MÚLT ÉS A JELEN TÁJI ÉRTÉKEI KÁRÁSZON

Tanulmányomban a tájérték fogalmi körét, elvi kérdéseit vizsgálom történeti szempontból. Az idő perspektíváját jelen esetben két időszak – az 1930-as és a 2000-es évtized – összevetése jelenti. A tájjal kapcsolatos konvencionális értékfogalmakat, mint a természeti, ill. kulturális és szellemi kategóriákat a természetvédelem és a turizmus helyi sajátosságainak fényében elemzem. A két időszak összevethetőséget az teszi lehetővé, hogy a Mecsek peremén fekvő Kárász község természeti környezete, valamint kulturális értékei a falusi turizmus révén már a két világháború között is jól artikulált volt, ismertségéből mára sem veszített.

Nem az egyes értékek egyediségét, sajátos „életútját”, hanem a helyben élő társadalmat mutatom be, amit olyan közegnek tekintek, mely egyszerre hordozza, használja és alakítja a táj értékesnek vélt természeti és kulturális komponenseit, apró mozaikjait, s melynek gazdasági aktivitása elsődlegesen határozza meg a táj fizikai állapotát, a kultúrtáj arculatát.

Kutatásaim eredményeit – eltekintve a részeredmények ismertetésétől – egy modell segítségével, két ábrán szemléltetem, amellyel a mélyebb, lokális összefüggések helyett tágabb, országosan is összevethető tendenciák bemutatását tűztem ki célul. Mindezzel az a szándékom, hogy felhívjam a figyelmet a tájak vizsgálata kapcsán általánosan használt érték fogalom relatív voltára, történeti-társadalmi-gazdasági meghatározottságára és sajátos kontextusokhoz (örökség, hagyaték), értelmezésekhez való kötöttségére.

A táj természeti és kulturális értékeinek modellje

Kárász község a Kelet-Mecsek és a földrajzi Völgyesség határvonalán fekszik, a Vízvölgy nevű földrajzi táj része.¹ Az egyes határrészek védettsége mértéke, fokozata szerint a faluban három területcsoport különíthető el.

A legszigorúbb táji oltalmat az 1977-ben a Kelet-Mecsek Tájvédelmi Körzethez sorolt és mára már a Natura 2000 hálózatnak is részét képező mecseki erdőterületek élvezik. A két világháború között az említett térséget a falu legelő- és erdőbirtokossági társulata, valamint a Pécsi Püspökség birta. A társulat (tehát a község) erdőállományának és legelőterületeinek nagy része közvetlenül a Kárász felett emelkedő hegyoldalakon feküdt (Derzső, Pertus). Ez a térség volt a jószágok nyári legelője, a lakosság innen szerezte be a szükséges tüzelőt, épületfát, eladni szánt rőzsét, építőkövet és számtalan egyéb gazdálkodásban, háztartásban hasznosítható növényt, elemet.

A védett területek másik típusa az ún. védett természeti területek köre, amelyhez Kárászon három határrészletet soroltak. Ezek az 1930-as években rét, legelő és kisebb részt szántó művelési ágak voltak honosak, s a helyi állattartás számára a nélkülözhetetlen takarmánybázist biztosították.

Területileg nem védettek, de szintúgy fontos értékek a patakokat (Petrőci-csörge) kísérő magaskórós társulások, az egykori legelőerdők több száz éves famatuzsálemei ill. a felhagyott szőlőskertek és gyümölcsösök.

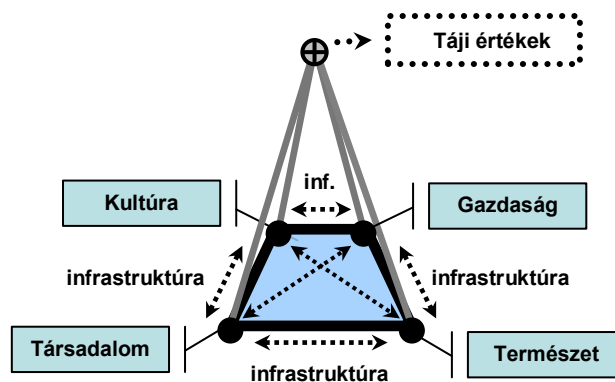
Általánosan érvényes felfogás mi szerint az ember által teremtett tárgyiasult (táji elemek, épületek) és nem tárgyiasult, szellemi értékek (helynevek, tájhasználati módok) is elválaszthatatlan részei a táj értékeinek (RAKONCZAY 2002, 191, SÁRA 1993, 341). Kárászon a természeti értékek mellett helyi (önkormányzati) védettséget élvező bel- és külterületi épületeket (hosszútornácós házak, présházak), különleges gyümölcsfákat is a táj kulturális értékei között tarthatjuk számon. Az emberi aktivitás mementói a bányászati tevékenység és a közlekedés eredményeként keletkezett antropogén elemek is. Az egykori szénbánya – mára

¹ A Vízvölgy tájnévről bővebben: Máté 2007

beerdősült – ipartörténeti jelentőségű helyszíne, a kárászi löszmélyutak, de a régészeti lelőhelyek (Petróc) is kétségtelenül múltunk táji reprezentánsai. A szellemi vonatkozású értékeket a földrajzi helynevek, a hozzájuk kapcsolódó folklór, ill. a határhasználattal összefüggő gyakorlati ismeretek képviselik. Mindezek együtt alkotják a kultúrtájat.

A természeti és kulturális értékek mindenkori helyzetének, gazdálkodásban betöltött szerepének szemléltetéséhez Faragó Tamás (FARAGÓ 1984. 14.) rendszer-meghatározási kísérletét vettem alapul. Faragó elgondolása szerint a történeti tájak öt alrendszer egymásra hatásaként írhatók le. Ezek a természeti, gazdasági, kulturális és társadalmi szférák, melyek között az infrastrukturális alrendszer biztosítja a kommunikációt, interakciót (1. ábra). Ebben a történetileg változó, dinamikus rendszerben ábrázoltam az eddig felsorolt, ma értékesnek és védendőnek tekintett jelenségeket, tényezőket, tárgyiasult és nem tárgyiasult elemeket a megjelölt két időszak keresztmetszetében.

Az 1930-as évek állapotát tekintve az a legszembeűnőbb, hogy az értékek a helyi gazdálkodásba szervesen integrálódtak. Így nem az „östermészet” fennmaradt darabkái láthatjuk bennük, hanem aktívan élt és használt területeket valamint az abban kialakult antropogén elemeket. A táji értékek túlnyomó részét a lokális funkcionalitás, tehát a gazdálkodásban betöltött szerepkörük működtette. Nem önmagáért, az absztrakt érték fogalomért léteztek, hanem a tájban végzett munka során kristályosodtak, csúcsosodtak ki, amit a modell felépítése, piramis alakja jelez.

1. ábra – A természeti és kulturális értékek helye a történeti táj rendszermodelljében 1930', kárászi példa

A táj természeti állapotának tekintetében mára (2000-es évtized) egy kisebb értékpiramis rajzolható (2. ábra), ugyanis az említett társulások, jellegzetes térszínek állapota határozottan romlott. Legfőképpen a spontán erdősülés veszélyezteti a táj mozaikosságát, fajgazdagságát. Ez legszembeűnbben a legelőerdőkben, a Tájvédelmi Körzet egykoron legeltetésre fogott erdei irtásrétjein, de az felhagyott szőlő és gyümölcsösök térségében is tapasztalható. Fazekas Imre biológus szerint ez utóbbiak a – Mecsek északi vidékén gyakori – kivételes ökológiai értékeket képviselő tájrészletek túlnyomórészt ember által alakítottak és annak tevékenysége nélkül önfenntartásra nem képesek (FAZEKAS 2005, 147).

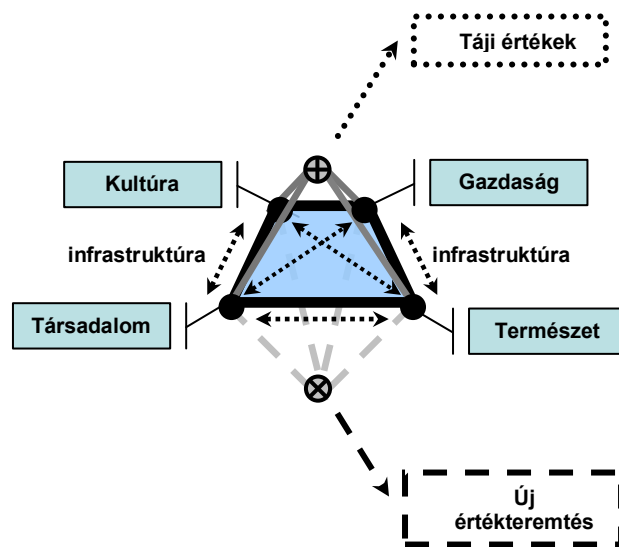
Az életmód, a gazdálkodás rendje változott, melynek következtében a táj konvencionálisan értelmezett kulturális értékei is jelentősen csökkentek, átalakultak. Határbeli építmények tűntek el (pásztorházak, erdészlakok, kutak). A helynevek ismertsége statisztikailag is kimutatható mértékben csökkent, a kultúrtáj hagyományos mintázatát fenntartó gazdálkodási technikák és ismeretanyagok átalakultak, univerzális elemekkel bővültek, illetve a helyi társadalom előregedése, elvándorlása, munkaváltása folytán elenyésztek.

A tájhasználat szegregálódik. E szociológiai terminus itt azt jelenti, hogy a faluhatárt tevékenységi körökben egymástól élesen elkülönülő gazdasági, társadalmi csoportok

használják. A helyi társadalom megváltozott termelési kultúrája és gazdálkodási „passzivitása” következtében nem végzi azokat a tevékenységeket, melyek életét, munkáját korábban összekapcsolták a mai szemmel védendő értékekkel. A környezet egyes elemei, szeletei pedig fokozatosan olyan szférává olvadnak össze, amely jelentősége mindannyiunk örökségeként, értéként fogalmazódik meg, s ezáltal védelemre érdemesek. Fenntartásuk azonban hasonló piaci viszonyrendszerben és feltételek között történik, mint a tájhasznosítás egyéb módozatai esetében. Miközben a településhatár érzékelhetően változik, a kultúrtáj elemei degradálódnak, egyes statisztikai mutatók pozitív helyzetet sugallnak. A védett területek nagysága, az erdőszültség aránya a természet „megerősödését” jelzi, de a strukturális problémákba nem engednek betekintést.

Az értékek megmaradása nem kizárólag ember és táj kapcsolatán, bensőségebb viszonyrendszerén, egyéni és közös (lokális) gazdasági érdekeltségén múlik, hanem részben már intézményesült formában, főként törvények, örszolgálat tevékenysége révén történik. Az érték létének hangsúlyozása a boldogulás egyik eszközévé vált. Ezáltal, a turizmus révén közvetett haszna származik a falunak, a lakosoknak. A kulturális elemek bemutatása (bemutatótáblák, turisztikai kiadványok) hasonló előnyökkel jár. Így a kulturális értékek is egyfajta erőforrásként lépnek a színre. Az egész kérdéskör – mint ahogy Fejős Zoltán (FEJŐS 2005, 74) is megfogalmazta – sokkal inkább „a természettel és a múlttal való szakadást próbálja áthidalni, elfedni,” miközben egyre inkább hozzájárul(hat) a helyi lakosság gazdasági helyzetének megerősödéséhez.

A táj jelenlegi arculatára tehát olyan társadalmi és gazdasági erők hatnak, melyek alapvetően eltérnek a két világháború közti modelltől. Ez kétségessé teszi a tájképből, táji elemekből kiinduló, a „kimerevített kép” alapján megvalósuló tájprevenció eredményességét. A viszonyrendszer további árnyalásához röviden áttekintjük a turizmus helyi sajátosságait.

2. ábra – A természeti és kulturális értékek helye a történeti táj rendszermodelljében 2000’, kárászi példa

A falusi vendéglátás vizsgálata

A turizmus szervesen összekapcsolódik a táj értékeinek kihangsúlyozásával, vagyis az „örökség” megfogalmazások sorozatos újragenerálójá, ilyen minőségében tehát fontos és

további részletezésre érdemes. Az 1930-as és a 2000-es évtized összehasonlításával az értékek kialakulásának kontextusát szemléltetem.

táblázat – A kárászi falusi vendéglátás főbb ismérvei az 1930-as és a 2000-es évtizedekben

Ismérvek	Időszak	Jellemzők
Vendégkör	1930'	<ul style="list-style-type: none"> Polgári középosztály, főként Budapest, vidéki nagyvárosok. Újságokban közzétett hirdetések után, országos kampány hatására toborzódnak.
	2000'	<ul style="list-style-type: none"> Társadalmi státusz nem meghatározó, főként budapesti, alföldi, kisebb részt külföldi lakosok. Legkülönbözőbb hírforrások alapján, főként a kárászi Tourinform Iroda tevékenysége folytán keresik fel a falut.
Belső ösztönzők	1930'	<ul style="list-style-type: none"> A kárászi plébános (Vitéz Kun Lajos) tevékenysége, helyiek fogadókészsége.
	2000'	<ul style="list-style-type: none"> Helybeli turizmusszervezők, a vendégfogadás hagyománya, fogadókészség.
Vonzóerő	1930'	<ul style="list-style-type: none"> Özondús levegő, nyugodt falusi környezet, festői táj, helyiek vendégszeretete.
	2000'	<ul style="list-style-type: none"> A falu fekvése, szépsége, csendessége. A helyzeti energia felértékelődött, a turisták jóval nagyobb sugárban, megyei hatókörben mozognak.
Külső környezet	1930'	<ul style="list-style-type: none"> Nyaraljuk itthon! A nyaralás „hazafias” kötelesség. A trianoni Magyarország felfedezése. Kárász az első falusi vendéglátóhelyek között volt. Rendkívüli népszerűség.
	2000'	<ul style="list-style-type: none"> A turizmus tömeges jelenség. A falusi turizmus mozgatója a városi életforma elviselhetetlensége, a sugallt, vélt vagy valós idilli falusi környezet és életforma. Óriási piaci verseny a jellemző.
Belső környezet	1930'	<ul style="list-style-type: none"> Önellátó paraszti gazdálkodás. A falut földművesek, kisebb részt ipari munkások lakják. Részben önigazgató faluközösség: önálló önkormányzat, Legeltetési és Erdőbirtokossági Társulat. A kárásziak számára a teljes településhatár az életter.
	2000'	<ul style="list-style-type: none"> Helyi munkalehetőség kevés, egy főállású gazdálkodó. A lakosok túlnyomó része ingázik. Önálló önkormányzat.
A turisták időtöltése	1930'	<ul style="list-style-type: none"> Túlnyomórészt helyi programok, a turisták a falu életének tevékeny résztvevői (gazdasági munkák), erdei (kárászi) sétautak, kárászi fürdő.
	2000'	<ul style="list-style-type: none"> Utazás a környék és a megye nevezetesebb helyeire. Helyben pihenés, séta a Mecsekben. Helyi, jól megszervezett programok: Kelet-Mecseki nyár programsorozat, elszármazottak találkozója, szarvasgomba fesztivál. Állandó programkényszer!
Turizmus pozitív hatásai	1930'	<ul style="list-style-type: none"> Infrastruktúra és szociális létesítmények kiépülése (strandfürdő, kaszinó, mézárszék, vendéglő, utcai világítás). Polgári életformához, igényekhez mért beruházások. Falu csinosodása, padlózott házak, egészségesebb életkörülmények. Jelentős bevételek – főként kisházások (kevés földdel rendelkezők, iparosok) fogadnak vendégeket.
	2000'	<ul style="list-style-type: none"> Fontos jövedelemkiegészítő forrás. A falukép szépülése, a komfortosság növekedése.
A fejlesztések forrásai	1930'	<ul style="list-style-type: none"> Fürdő építését a lakosság oldotta meg (részvények jegyzésével). Kaszinó, mézárszék költségeit javarészt a saját, kigazdálkodott pénzből fedezi a község (MEZEI 2003, 50-51). Infrastrukturális beruházásokban (útfelújítás, földmunkák) a vármegye is segít.
	2000'	<ul style="list-style-type: none"> Az önkormányzat, a Keleti-Mecsek Egyesület és az egyes vendégfogadók jutnak hozzájuk a pályázati források formájában (állami, Európai Uniói pénzek)
Jövőkép megfogalmazásai	1930'	<ul style="list-style-type: none"> A kereseti viszonyok javítása: Az állattenyésztés, tejtermelés és a gyümölcstermesztés fejlesztése révén.²
	2000'	<ul style="list-style-type: none"> Népességmegtartó képesség erősítése: a falusi turizmus, az esélyegyenlőség növelése és a kézműipar fejlesztése révén.

² Szociográfiai felmérés 1938. Kárász község. Baranya Megyei Levéltár.

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Életminőség javítása, élhető település megteremtése: épített (művi) és természeti környezet védelme. ▪ Egységes kistérségi arculat kialakítása.³
--	--

Az 1930-as évek a falusi turizmus kibontakozásának ideje. A falu infrastrukturálisan megújul, szépül, esztétikailag javul a belső kép. A turisztikai fellendülés elsősorban infrastrukturális fejlődést hoz, falukép és higiénias viszonyok javulását, az alapvető táji karaktert közvetlenül nem befolyásolja. Helyi indíttatású, belső erőforrásokon alapuló, de külső ösztönzőktől jelentősen befolyásolt turisztikai fellendülés volt. Az idegenforgalom meghatározó volt a településképre nézve, javított a lakosság anyagi helyzetén, szociális-higiénias viszonyain. Rendkívül fontos kiegészítő kereseti lehetőségként működött. A turisztikai beruházások finanszírozója és működtetője is nagyrészt a helyi lakosság volt. Már ekkor megjelenik jónéhány marketing elem (eldugott mecseki völgy; az Egri csillagok c. regény nyitójelenete itt játszódik stb.), melyeknek hatása ma is érezhető.

A rendszerváltozás környékén újjáéledt falusi vendégfogadás részben helyi előképeken alapuló, de a turisztikai kereslet változása és a gazdasági feltételek átalakulása folytán megváltozott kínálat jellemzi. A kulturális értékek terén is újszerű értékteremtés történik (2. ábra), ami a rendszer működésének alárendelt. Az értékek lajstromba vétele, felmutatása és reprezentálása a létfenntartás egyfajta eszközévé vált. Ez a kistérségi, falusi arculat kialakításán, megtervezésén, a turisztikai piac megnyerése során érvényesül. Így összekapcsolódik a helyiek életlehetőségeivel is, hiszen jelenleg ez az egyetlen olyan gazdasági lehetőség, ami a helyben való boldogulást erősítené. Az örökség – Fejőst idézve – „önálló kulturális terméként jelenik meg, aminek (bár a múlttal való kapcsolatai tagadhatatlanok) nem a múlttól szól, hanem a jelenről” (FEJŐS 2005, 73-74).

A turizmus egyfajta alternatíva, nem képes a negatív társadalmi és gazdasági helyzetből lényegesen kimozdítani a települést. A lakosság szám csökken, a helyi társadalom öregszik.

5. Tanulságok

- a) A földművelés nem látja el a tájkép kialakításában betöltött korábbi szerepét. Ez elsősorban azért van, mert a piac, a kereslet rapszodikusságát a helyi gazdálkodók nem képesek agrárprofiljuk, eszköz- és személyi állományuk változtatása nélkül áthidalni. Az értékek megmaradásához és tartósságához pedig elengedhetetlen a hosszú távú tervezhetőség és a termelési-hasznosítási gyakorlat kikristályosodása. Ennek hiányában a táj képe is évenként, évtizedenként más átalakulási tendenciát vesz fel.
- b) A tájhasználat szegregálódik, gazdaságilag és társadalmilag elkülönülő csoportok profitorientált tevékenysége alakítja. Az értékek meghatározása, fenntartása ezekhez kapcsolódó csatornákon keresztül integrálódik, de nem a helyi gazdasági élet, hanem a hazai agrárium, tájvédelem, erdőgazdálkodás, vízgazdálkodás stb. rendszerébe. A környezetvédelem és a turizmus is egy szegmens.
- c) A táj értékei, az arról vallott felfogások az örökség kérdéskörhöz kapcsolódnak, mely lakóhelytől függetlenül mindenki számára egységes érdekközösséget teremt, az ország minden lakosát érintik. Fenntartásukat helyi és állami szereplőknek kell megoldaniuk, elsősorban gazdasági érdekeket mérlegelve és hosszú távú tervezhetőség reménye nélkül.
- d) A tájfenntartás és kezelés korábban integráns rendszerének elemei, síkjai csak kivételes megoldások esetében kerülhetnek fedésbe, ha átfogó fejlesztési elképzelések

³ A vidékfejlesztési terv prioritásai. Forrás: Helyi Vidékfejlesztési Terv: A Kelet-Mecsek kulturális értékeinek kiaknázása és a lakosság jövedelemszerzési forrásainak bővítése, a falusi turizmus fejlesztése érdekében. <http://www.mecsek-leader.hu/hvt.html>

fogalmazódnak meg.⁴ Az integritás eredményeként létrejött táji elemek, értékek megragadására pályázati lehetőségek merültek fel.⁵

- e) A természeti és kulturális értékek védelmét a tájban jelenleg anakronisztikus vállalkozásnak tartom. Eltűnt a közös tulajdon. Számos olyan feltétel alakult át, ami az 1930-as években jellemző volt, s amelyek szükségesek lennének az egyes elemek hatékony védelméhez. Ezek egy része még ma is fellelhető, egy része átalakult, más részük pedig az „örökségiesítő” mechanizmusok részeként a turizmushoz kapcsolódóan próbál utat találni.
- f) Az értékékként megfogalmazott elemek hatékonyan csak akkor tudnak fennmaradni, alakulni, ha azok valóban szerves részét alkotják a helyi társadalom által kialakított, használt, élt történeti tájnak. Enélkül, alárendelt helyzetben, a rendszer stabilitásához, a strukturális problémák kozmetikázásához, enyhítéséhez járulnak hozzá.

Irodalom

FARAGÓ Tamás 1984

Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. In Csahók István (szerk.): *Történeti Statisztikai Tanulmányok 5.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat és az Országos Levéltár, 1984. 5-36.

FAZEKAS Imre 2005

Tájtörténet, élőhelyek, növényzet és állatvilág. In Fazekas Imre (szerk.): *A komlói térség természeti és kultúrtörténeti öröksége.* Komló, regioGRAFO Bt.123-164.

FEJŐS Zoltán 2005

A néprajz, antropológia – a kulturális örökség és az emlékezet kategóriái. In György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet.* Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár és az Akadémiai Kiadó Rt. 69-76.

MÁTÉ Gábor 2007

Vízvölgy, Völgység, Hegyhát. Adalékok dél-dunántúli tájneveink történetéhez. In Berta Péter – Hoppál Mihály – Vargyas Gábor (szerk.): *Etno-lore.* A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XXIV. Megjelenés alatt.

MEZEI Attiláné 2003

Kárász és a falusi nyaraltatás. In Kovács Dezső (szerk.): *A falusi turizmus hagyományai.* Budapest, Mezőgazda Kiadó. 48-56.

POLGÁRDY Géza 1937

Nyaraljunk Itthon! A Magyar Turista Egyesület menedékházainak ismertetője. Budapest, MTE.

RAKONCZAY ZOLTÁN 2002

Természetvédelem. Budapest, Szaktudás Kiadó Ház

SÁRA János 1994

Kultúrtáj, történeti táj, műemlékvédelem. In s. n. *Kultúrtáj – történeti táj – műemlékvédelem.* Nemzetközi tudományos tanácskozás. Budapest – Keszthely, 1993. június 7-11. Bp.: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1994. 341-343.

Források:

⁴ Például a közelmúltban befejeződött Leader pályázat.

⁵ (AVOP: A falufejlesztés és -megújítás, a vidék tárgyi és szellemi örökségének megőrzése 2004-es kiírás) – kulcsszerepet kap a tájképbe illeszkedés, településkép megőrzése, revitalizáció.

Historia Domus, Kárász

Szociográfiai Felmérés, 1938. Kárász község. Baranya Megyei Levéltár.

Helyi Vidékfejlesztési Terv: elektronikus forrás. <http://www.mecsek-leader.hu/hvt.html>.